

„Nem szabad zsidó kérdést csinálni belőle”

A Kádár-kori auschwitzi kiállítások kontextusai

Körkép

A magyar holokauszt emlékezete kapcsán még mindig számos üres folttal találkozhatunk. Sokatmondó, hogy 2016-ig kellett várni arra, hogy a magyar történetírás tollából megszülessen az első munka a legnagyobb náci „haláltáborba” deportált honfitársaink sorsáról, tragédiájáról, nemzeti felelősségünkről.¹ Ha körbetekintünk az SS lágerbirodalmához tartozó több száz (sic!) kisebb-nagyobb koncentrációs- és munkatábor historiográfiáján, akkor sincs okunk az örvendezésre. Jóllehet közismert, hogy a második világháború végén, 1944/1945 során több tucat németországi lágerbe tízezer számra hurcoltak magyar zsidókat, továbbá politikai foglyokat, kiségyház-tagokat, romákat és homoszexuálisokat, eleddig nemhogy a közemlékezet, de jószerevével a tudományos emlékezet sem akar tudomást venni róluk. Elképesztő, de igaz állítás: a második világháború során német koncentrációs táborokba deportált magyarokról csupán elszórt információkkal rendelkezünk, vándorlásuk, kényszermunkájuk pusztá adataival is adós a magyar történetírás, nemhogy a finomabb elemzésekkel.

Ha végigpásztázunk a náci lágerbirodalomról szóló német és angolszász szakirodalmi termésen, akkor még eklatánsabb a különbség, hiszen az elmúlt évtizedekben táborok tucatjairól születtek összefoglaló monográfiák, míg az egyes részkérdésekről és átfogó elemzésekig valóban „könyvtárnyi” a szakirodalmi termés és a forráskiadvány. Amennyiben ehhez hozzávesszük azt a fajta kérdésfelvetést és elbeszélésmódot, amelynek hiányát Gyáni Gábor csaknem egy évtizede joggal hányt a magyar holokausztkutatók szemére,² a magyarországi körkép lesújtó.

Auschwitz-Birkenaut joggal nevezhetjük a legnagyobb magyar temetőnek. Ez a tény már önmagában elégséges kellene, hogy legyen arra, hogy emlékezhelyként funkcionáljon. Ezt a szerepet azonban magyar szempontból felemásan tölti be, jóllehet a helyszínén működő múzeum növekvő tendenciában több százezres, 2015-ben kb. 170 000 fős látogatottsággal bír.³

Ahogy a jeruzsálemi Yad Vashem néhány évvel ezelőtt megnyílt állandó történeti kiállításával kapcsolatban is a fő szempont volt, úgy világszerte igaz: a túlélők utáni korszakban egy közös nyelvet kell találni, s ezen új, az eseményeket a korábbiaknál sokkal inkább személyessé tevő narratíva segítségével sok szempontból láttatni a kérdéskör komplexitását.⁴ Még akkor is, ha világosan látszik, a holokausztot nemcsak feldolgozni, de élő (érzelmi, politikai, kegyeleti stb.) jelentésrétegei okán kiállítani és dekódolni egyaránt különösen bonyolult feladat.⁵

Manapság, a 60-as évek nagy, vész-korszakot érintő emlékezet-forradalmára építően, amikor a nyugati világban a „holokauszt ikonográfiája” kialakult, divat a soá transznacionális voltáról beszélni, ugyanakkor annak nemzeti jellege sem veszett oda.⁶ Sőt, korunkra a politikai nyelv része is lett. Ebből a perspektívából különösen érdekes visszatekinteni néhány évtizedet, amikor a vész-korszakról való beszédmódot Magyarországon a részbeni elhallgatás, illetve a felemás és szabályozott emlékezet határozta meg.

¹ Egy rendkívül gyenge munkában kulminálódott: SZITA Szabolcs 2016.

² GYÁNI Gábor 2008. 13–23. pp.

³ Visitor attendance. <http://auschwitz.org/en/visiting/attendance/>

⁴ HAREL, Dorit 2010. 10–11. pp.

⁵ Ehhez kapcsolódóan: TORONYI Zsuzsanna 2014. 50–65. pp.; HUHÁK Heléna: 2015. 125–138. pp.

és ALBA, Avril 2015. különösen: 1–39.

⁶ LEVY, Daniel–SZNAIDER, Nathan 2014. 148–166. pp.

Az emlékezettel, az események sokrétű interpretálásával kapcsolatban a Kádár-korszakban nem voltak viták. A téma a második világháborút követő néhány évet leszámítva elsőként 1959/1960-ban merült fel egyáltalán: kétarcúan, a fasiszmus-antifasiszmus dichotómiába illően. Igaz, a korábbi szakirodalmi állításokkal szemben nem volt tabusítva, már ekkor számos munka, film érintette a holokauszt ügyét.⁷ Tény ugyanakkor, hogy az MSZMP állásfoglalásai nyomán kellett a kérdéshez viszonyulni, elsősorban az ország (sőt a szovjet tömb) Izrael-ellenessége,⁸ valamint a politikai felső vezetés antiszemitizmusa miatt.⁹ A szélesebb sajtónyilvánosság szférájába a mondottak miatt alig, vagy csupán kampányszerűen (a jeruzsálemi Eichmann-per, majd a zuglói nyilasper, később a németországi Auschwitz-per) került be. Ekkor is pusztán politikai célok motiválták a pártvezetést: ezekben a cikkekben a zsidóüldözést, holokausztot mindenáron összhangba hozták a nyugat-német „imperialista” és egykori nácikat bujtató-védelmező politikájával, valamint a velük társutas szintén imperialista Izraellel.¹⁰ Az oktatás szférája pedig az 1970-es évek végéig csaknem érintetlen maradt a holokausztól.¹¹ A szépirodalom és a filmművészet területén ugyanakkor meglepő nyíltsággal találkozunk már a 60-as dekád első felében is, s a magyar filmekben a vészkorszak azóta is rendre felbukkan, pozitív értelemben építve ezzel a társadalmi diskurzust.¹²

Tanulmányunk szűkebb témájához közelítve általánosságban megjegyezzük, hogy az élet minden szegmensében megjelenő Kádár-kori felemás magatartás a múzeumi reprezentáció területén is megmutatkozott.

Az auschwitzi magyar kiállítások története ebbe a sorba jól illeszkedik. Rév István nyomán, aki az OSA munkatársaként sokat tett az auschwitzi magyar kiállítások-, és egyáltalán az állami holokauszt-emlékezet feltérképezéséért, ismert volt, hogy a volt megsemmisítő tábor komplexum területén az első tárlatot az akkori kulturális tárca megbízásából, nagy viták után a Horn Emil vezette történész-muzeológus csapat készítette 1979-ben. Mivel ez a tárlat jól dokumentált, a köztudatba úgy ment át, mint első auschwitzi kiállítás. 2004-ben az OSA Rév irányításával időszaki kiállítást rendezett *„Auschwitz 1945-1989 (rekonstrukció)”* címmel. A megnyitón elhangzott beszéd volt talán az első érzékeny kísérlet a tárlatok és azok történeti háttérének megértésére. A historikus ugyanis helyesen látta: *„Az 1989 előtti hivatalos olvasatban nem a zsidóság a fasiszmus valódi áldozata: ellenkezőleg, az őket ért sérelmek csak arra szolgáltak - állítja egy 1957-ből származó hivatalos megfogalmazás -, hogy »az osztályellentéteket vallási ellentétek útján vezessék le [...] a Szegeden [1919-ben] gyülekezett kétes elemek [...] nyíltan hirdették, hogy Magyarország széthullásának és a háború elvesztésének a kommunisták az okai, s a kommunizmust a zsidóság találta ki, így az egész szegedi ellenforradalomnak alappolitikája lett a proletárhatalomnak tűzzel-vassal való kiirtása Kelet- Európába«. [...] Az antifasiszta kommunista ellenállás mítosza a túlélő áldozatok közreműködésével született. A hivatalos ideológia, történetírás, muzeológia és propaganda szerint kizárólag a kommunista rendszer jelenthetett hatékony védelmet az antikommunizmussá egyszerűsített fasiszmus visszatérése ellen. Nem csupán a fasiszta volt antikommunista a hivatalos retorikában, de minden antikommunistát fasisztának bélyegzett a kommunista hatalom. Generációk szocializálódtak ennek a felfogásnak a szellemében.”*¹³

Bármennyire is úttörő volt az OSA kezdeményezése, szépséghibájának nevezhetjük, hogy az első lengyelországi magyar tárlat valójában nem 1965-re datálható, mint Rév állította, bizonyára a kevés számú és szétszórott források hiányában. Rév adatközlését egy 2004-ben

⁷ Ezt feszegette érzékenyen: LÉNÁRT András 2014. 511–537. pp.

⁸ BOHUS, Kata 2013.

⁹ STANDEISKY Éva 2015. 271–320. pp.

¹⁰ Lásd elsősorban: GYÖRI SZABÓ Róbert 2009. 157–250. pp.

¹¹ SZÉCSÉNYI András 2017. 316–321. pp.

¹² VARGA Balázs 2004. 428–431. és VARGA Balázs 2015. 24–35. pp.

¹³ <http://w3.osaarchivum.org/galeria/auschwitz/files/pages/revdoc.html>

publikált cikk átvette, amely szerint „Az első magyar kiállítás 1965-ben készült el az Auschwitz-Birkenau Állami Múzeumban, ezt váltotta fel 1979-ben Horn Emil által rendezett, mostanra lebontott tárlat.”¹⁴

Amint korábban felhívtuk a figyelmet,¹⁵ a valóság ezzel szemben az, hogy az elő magyar kiállítás a volt megsemmisítő tábor területén 1960-ban készült el. Letéteményeseként a Magyar Szocialista Munkáspártnak a holokauszttal foglalkozó szervezte, a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) exponálta magát. A NÜB az 1957-ben megalapított Magyar Partizánszövetség keretén belül alakult szervezatként létezett.¹⁶ A Partizánszövetség előzményei, elődszervezeteinek története 1945-re nyúlik vissza, de az MSZMP-n belüli stabil, önálló működése csak az 50-es évtized legvégére datálható.¹⁷ Kevés releváns irat maradt meg a szervezet korai időszakáról, ezekből pedig úgy tetszik: feltehetően olyan, a nyugati társaival, testvérszövetségeivel egyenrangú magyar partizánszövetséget akartak, ami Kádárék külpolitikai elszigetelődésén is változtatni tud. Volt egy tagozata Deportáltak Antifasiszta Bizottsága néven (amely később felvette a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága nevet s vált meghatározóvá), amelyben az egykori üldözöttek mellett szerepet kaptak volt pufajkások, egykori ávh-sok is. A Partizánszövetség egyik belső szervezetekén a NÜB kifejezetten azzal a céllal létesült, hogy a Partizánszövetség zsidóügyekre szakosodott szervezeteként funkcionáljon. Alapítása Ungváry Krisztián szerint „összefüggött azzal, hogy a pártdoktrína szerint a náci üldözések elsősorban nem a zsidókat, hanem az antifasisztákat (akik véletlenül zsidók is lehettek) sújtották. 1965-ben a magyar Auschwitz-kiállítás lektorai ennek szellemében tették például azt a javaslatot is, hogy a zsidók helyett immár több nem zsidó mártírt (»nem zsidó kommunistát«) kellene beállítani, mondván, nem a zsidó származás, hanem az antifasiszta érzülettel való azonosulás volt a nélkülözések alapja. Az elkészült kiállítás 120 paneljéből végül csupán 10 (!) utalt a zsidó áldozatokra. [...] Különös, hogy a kommunista szervezők nem vették észre: zsidók és antifasiszták megfeleltetése egyáltalán nem esik távol a »zsidó bolsevizmusról«” szülő nemzetiszocialista tézistől, amellysintén a zsidók és a nemzetközi kommunizmus közötti azonosságot feltételez.”¹⁸ Érdekes mindehhez hozzátenni, hogy a NÜB tartotta a kapcsolatot és egyúttal közvetítő, továbbá érdekképviselői szerepet is betöltött a 65 000 túlélő felé (akik közül 15 000 párttag volt 1957-ben).¹⁹

A NÜB, megalakulása után azonnal hozzászólt, hogy a holokauszt ügyét felkarolja. Működésével kapcsolatosan fontos körülmény, ami egy 1959-es elnökségi ülésen elhangzott: „A Párttal kell beszélni, de itt az elvtársak foglaljanak állást. Véleményem szerint fontos lenne, hogy megtartsuk. A fasiszmus elleni harc szempontjából etikailag ennek nagy jelentősége van. Nem szabad zsidó kérdést csinálni belőle. Véleményem szerint ennek nagy jelentősége lenne, ha kellőképpen propagáljuk.”²⁰ Ez az állásfoglalás persze nem volt véletlen. Kádár János később az MSZMP PB 1960. június 28-ai, sokat idézett ülésén ugyanis megadta az alaphangot, hogyan kell viszonyulni a vészorszakhoz: „Nem jó ezekkel [sic!] a nyomorult fasiszta ügyekből kizárólag zsidókérdést csinálni. Ha ebben a dologban fellépünk, a döntő az legyen, hogy ez az Eichmann a magyar állampolgárok ezreit gyilkolta meg. Ennek a vonalnak kell erősnek lennie, ne az a vonal legyen, hogy zsidókérdést csinálunk ebből az

¹⁴ National Geographic 2004.

¹⁵ HUHÁK Heléna–SZÉCSÉNYI András 2014. 46. p.

¹⁶ A Partizánszövetségben tagok lettek azok is, akik 1956-ban a forradalom ellen harcoltak, illetve a megtorlásokban részt vettek.

¹⁷ UNGVÁRY Krisztián 2014. 208–219. p.

¹⁸ UNGVÁRY Krisztián 2014. 218–220. p.

¹⁹ Uo. 221. p.

²⁰ PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség. 1. csomag, 4. OB-anyagok 1959. 1959. január 15-ei ülés jegyzőkönyve.

ügyből. *Eichmann nemcsak a zsidókat gyilkolta meg, mások is voltak ott. Ez nem zsidókérdés, ez fasizmus és antifasizmus kérdése.*"²¹

Ehelyütt nincs mód részletesen szólni a NÜB széleskörű tevékenységéről. Röviden érdemes megjegyezni, hogy 1959-ben kezdtek meg tudatos programmal az emlékgyűjtést, amit később a túlélői csoportok lapítása követett; rendszeresen iskolai-üzemi tablókiállítások, nyilvános megemlékezések, emlékünnepek, ankétok rendezésével ápolták a vészkorszak emlékét, továbbá 1960-tól az IBUSz-szal kötött szerződés révén túlélői „zarándokutakat” szervezetek az egykori német és lengyel területeken lévő koncentrációs táborok területére. (elsősorban az NDK-ba és Lengyelországba, az évtized derekától azonban Ausztriába és ritkán az NSZK-ba is).²² Ezen akciók, rendezvények természetesen erős ideológiai mázzal voltak nyakon öntve és a magyar antifasiszta ellenállást helyezték fókuszba, ám ennek örve alatt igenis hol burkoltan, hol nyíltan a zsidóüldözés, a vészkorszak témája is megjelent.²³

Az, hogy egy állami szervezet 1959-től fogva rendszeresen foglalkozott a vészkorszakkal, csak részben meglepő. Mégpedig azért, mert tagjai között tömegével voltak a vészkorszak túlélői, akiknek traumatikus élményei, pontosabban poszttraumás hatásai nyílt sebekként éltek, amelyeket nem tudott teljesen elrejteni a kádári politika érzéketlensége sem.

Az auschwitz-birkenai lágert területén 1960-ra már számos ország létrehozta „saját” állami kiállítását. Magyarország ilyen jellegű hiánya a tábor történetében betöltött súlyánál fogva is hatalmas elmaradásban volt. Az 1958-ban megalakult Nemzetközi Auschwitz Bizottság (International Auschwitz Committee) volt a legfontosabb holokausztal foglalkozó nemzetközi szerv. Ennek egy magyar delegáltja volt a szervezet vezetésében, Betlen Oszkár újságíró volt, aki a Partizánszövetség üléseinek rendszeresen beszámolt az ottani munkáról. Jelentéseiből lett világos, hogy szükség volna egy magyar emlékeket ápoló auschwitz-i kiállítás tető alá hozására.²⁴

Ezt tudván Gábor István főtárgyaló Sós Istvánhoz írott, 1959. szeptember 28-ai levelében találkozunk egy lehetséges ottani kiállítás körvonalával, hiszen ebből tudható, hogy a szeptember 30-ai elnöki ülésen az „*auschwitz-i múzeum magyar szobájának berendezése*” volt napirenden.²⁵ A szövetség 1959. október 12-ei elnökségi ülési jegyzőkönyve szerint az auschwitz-i magyar múzeum szobájának berendezésére tett javaslatot az elnökség elfogadta és megbízott a NÜB-ből két laikus személyt, Baschné Anna Máriát (politikai felelős) és Székely Károlyt (szakmai felelős), hogy rendezzék azt be.²⁶ Ennek nyomán következő év tavaszán a Partizánszövetség kiküldte a helyszínre Bascht és Konok Ferencet. A kiküldetésről csak a delegáltak beszámolóját ismerjük. Kiderült, hogy a két személy készített egy forgatókönyvet, amely teljes mértékben megfelelt az uralkodó politikai akaratnak.²⁷ „*A múzeumnak tükrözni kell a magyar fasizmus uralomra jutásával kezdődő 25 éves Horthyista (így! – a szerk.) rendszer embertelenségét, gyökeréig reakciós, néppellenes és fajgyűlölő jellegét, végső következményeit és azt a küzdelmet, amelyet a magyar nép a fasizmus ellen a demokratikus Magyarországért folytatott. A múzeum eszmei-politikai mondanivalóját dokumentációs*

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, M-KS-288/5/204/15–18.

²² Mindezt természetesen megfelelő társadalmi kiválasztás és szigorú politikai ellenőrzés mellett.

²³ SZÉCSÉNYI András 2017. 306–314.

²⁴ A komitő befolyásos tagjai a szovjet blokkból kerültek ki, ezért tevékenységének mindig nyugatellenes éle is volt.

²⁵ PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség. 1. csomag, 4. OB-anyagok 1959. A jegyzőkönyv azonban nincs meg.

²⁶ PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség. 1. csomag, 4. OB-anyagok 1959.

²⁷ Ez a Horthy-rendszer felelősségét helyezi fókuszba, nem a németekét. E felelősséget viszont nem a holokauszt vonatkozásában, hanem az 190-1944 közti fasisztának bélyegzett terror szempontjából. A csendőrség szerepét csak a baloldali és haladó elemek elleni közdelemnek írja le, a holokausztot a németekre keni. PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség. 1. csomag, 4. OB-anyagok 1961.

fotóanyagokkal, tárgyi emlékekkel, irodalmi és képzőművészeti alkotásokkal, grafikus ábrázolással kívánjuk hatásossá tenni.” - állt a jelentésben. A tervbe vett kiállítás erősen osztályharcos szemlélete természetesen a szovjet üdvtörténet jegyében íródott. A tematika a „Horthy-fasizmus” bemutatásán túl az alábbi témákat jelölte meg: *„SS parancsnoklás Magyarország felett; „Működésben Eichmann tömegirtó gépezete; Több százezer zsidóvallású, baloldali és békeharcos magyar Hitler koncentrációs táborában; Itthon tombol az SS édestestvére, a magyar csendőrség.”* Nem elhanyagolható, hogy Baschék forgatókönyve szerint 1945 a boldog és szabad világot hozta el, amit '56 ugyan beszennyezett, amikor a horthysita-nyilas-fasiszta söpredék került uralomra, de leverésük után ismét elérkezett a szabad, igazságos és fejlődő szocialista világ.²⁸

Ezzel párhuzamosan, hasonló okokból a Partizánszövetségben nemcsak egy magyar anyagokat feldolgozó és bemutató múzeum/kiállítás gondolata fogant meg, de ugyanott felállítandó nemzeti emlékmű is. Első általunk ismert konkrét nyomaként 1959. január 27-ei felszabadulási évforduló alkalmából szervezett közéleti események bevételét is ennek a monumentumnak létrehozási alapjába szánták.²⁹

A nagyívű elképzelések végül szerény megvalósulást nyertek, jóllehet a tárlat berendezéséről elenyésző ismereteink vannak. Cséri Lajos szobrászművész³⁰ emlékei szerint, aki Székely és Basch mellett részt vett az egyszerű tárlat kivitelezésében, nem készült forgatókönyv, csupán egy nagyon erős ideológiai vezérfonalat adott a Partizánszövetség, továbbá rengeteg fénykép-reprodukciót, újságcikket, használtak fel. Az egy-egy vitrinnel tarkított tablókiallítás szerepe nem is a munka művészi minőségében, vagy történeti erejében keresendő, sokkal inkább a szándékban. Csupán néhány fénykép, és egy beszámoló tanúskodik el az első magyar auschwitzi tárlat létéről.

1. kép

Beszámoló az auschwitzi magyar dokumentációs múzeum berendezési munkálatairól³¹
(Az alább közölt szöveg magyartalan elírásait nem javítottuk – a szerk.)

A Szövetség Elnöksége novemberi határozatával megbízott bennünket a magyar terem berendezésével az auschwitzi állami múzeumban. A múzeummal folytatott levelezésben megállapodtunk abban, hogy a részünkre kijelölt termet november végén teljesen rendbe hozva átvezetjük. December 8-án este indultunk Auschwitzba. Velünk tartott Cséri Lajos elvtárs, szobrászművész és kiállítás-rendező, volt auschwitzi deportált is, aki teljesen saját költségét jött Auschwitzba, és ott igen nagy segítségünkre volt minden munkában, különösen a dokumentációs anyag megfelelő művészi elhelyezésében. december 9-én a déli órákban érkezünk meg Kattowiczba, ahol a múzeum részéről vártak bennünket és elintézték, hogy a vámhivatalnál ládáinkat minden nehézség nélkül kiadják. Kora délután érkezünk Auschwitzba, ahol igen barátságosan fogadtak bennünket, mindaz igazgató, mind munkatársai. Mi rögtön megtekintettük a nekünk kijelölt termet és láttuk, hogy levélbeli megállapodásunkkal ellentétben a terem falain még csak akkor tömködték be a lyukakat, bokáig érő hulladék, szemét volt mindenütt. megdöbbenésünket látva, az igazgató azzal védekezett, hogy ők is vállalkozónak adták ki a munkát és az nem tartotta be az ígéretét, de pár napon belül teljesen rendben lesz a helység. ugyanekkor Smolen³², a múzeum igazgatója

²⁸ PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség. 1. csomag, 4. OB-anyagok 1961.

²⁹ PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség. 1. csomag, 4. OB-anyagok 1959. 1959. január 15-ei elnökségi ülés jegyzőkönyve.

³⁰ Cséri Lajos (1928–) szóbeli közlése a szerzővel, 2016 áprilisa.

³¹ PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség.

³² Kazimierz Smolen (1920–2012) az az auschwitzi tábor lengyel politikai foglya, 1955–1990-ig az Auschwitzi Állami Múzeum igazgatója.

rövid megbeszélést tartott velünk. Hivatkozott az 1957 januárban Auschwitzban megtartott értekezlet elvi megállapodására, mely szerint a múzeumot igénybe vevő országok anyagi segítséget nyújtanak annak fenntartásához, miután a múzeum és egész környéke védett területnek van nyilvánítva és konzerválása igen nagy terheket ró a lengyel államra. ezen az értekezleten magyar delegáció is részt vett és írásbeli jelentést adott az akkori vezetőség felé erről az elvi határozatról. Most Smolen közölte velünk, hogy minden ország az általa igénybe vett terület arányában javítási és konzerválási költségek fejében egyszer és mindenkorra lefizet egy összeget, ami számunkra, az általunk igénybe vett egy terem használatáért 25 000 zlotyit tesz ki, a blokkért fizetendő összeg egy nyolcadát számítva. a berendezett helyiségek egyébként mindig az illetékes ország gondjaira lesznek bízva. Karbantartás, stb. költségek fejében a múzeum évi járandóságát is felszámít. Ezzel főleg azt akarják elérni, hogy minden ország érezze azt, hogy kötelességei vannak múzeumi termékkel kapcsolatban és törődjön is vele időről-időre.

A mi részünkről évi 2000 zlotyit kérnek. Ezen kérdéseket a lengyel kultuszminisztériumnál kell letárgyalni, mivel hozzájuk tartoznak a múzeumok is. [...] Mindezekről táviratban, majd repülőpostával küldött levélben számolunk be a szövetségnek.

Kijelöltek számunkra egy munkahelyiséget, ahol mindjárt hozzáláttunk a másfél éve ott fekvő anyag feldolgozásához is. Harmadnap az igazgató és helyettese, valamint a múzeum direktora megtekintették a múzeumi anyagunkat és néhány apróságtól eltekintve meg voltak azzal elégedve. Mia következő napokon a 18 tabló technikai elkészítését csináltuk. A múzeum igazgatójától és dolgozóitól sok segítséget kaptunk a munka közben felmerült problémák megoldásában a termet kimeszelve, de nem teljesen kiszáradva a hetedik napon kaptuk meg, amiről szintén táviratilag értesítettük a szövetséget. Először a márvány emléktáblát tettük a falra, amihez szintén kaptunk segítséget a múzeum igazgatójától. Ezenkívül laboratóriumukban megnagyították teljesen díjmentesen egyik kiállítandó képünket. A tablók elhelyezése a falakon sok fejtöréssel járt, mivel elég zsúfoltan tudtuk csak megoldani. ennek ellenére a terem nagyon szép lett. A hazulról vitt filmtekercecsekből csináltattunk egy kis filmet, a láger legjellegzetesebb részeiről és tablóinkról. a filmoperatőr és a múzeum dolgozói tetszésüket fejezték ki a termünkről, mondván, hogy rendkívül nagy hatást gyakorolt a szemlélőre.

Munkánkat december 21-én, hétfőn fejeztük be. Ekkor merült fel az a probléma, hogy a falvakban évek óta felgyülemlett nedvesség következtében (bár ez kívülről nemigen látszik a falakon), tablóink kartonja hullámossá kezdett válni és rövidesen a képek is elvesztették fényüket és színüket, ha nem látjuk el azokat szigetelő hátlappal és esetleg üveglappal be nem fedjük őket. a lengyel tapasztalatok szerint a magyar múzeumot is időtállóvá kell tenni. Az igazgató tanácsára levettük a tablókat a falról és [a] továbbiakig az archívum száraz helyiségében helyeztük el. Ezen problémára nézve sürgősen kell intézkedni, hogy még a január 24-i ünnepély előtt készen legyenek a tablók, mert e napon veszi át a kultuszminisztérium [sic!] és a ZBOWID³³ megbízottja a magyar termet és teszi meg esetleges észrevételeit is. e naptól kezdve a terem nyitva lesz a látogatók részére is.

Az auschwitzi múzeumról el kell mondanunk, hogy világszerte rendkívül nagy az érdeklődés iránta. Ez évben 290.000 látogatója volt, melyből 25.000 nyugati országokból és a tengerentúlról is. Otlétünk alatt is, a 18 fokos hideg ellenére állandóan érkeztek meg az autóbuszok érdeklődőkkel. Ez a látogatottság még nőni fog, miután Európa csaknem minden országa berendezi ott hamarosan a saját múzeumát. Csehszlovákia egész blokkot rendez be január 24-ére. A Szovjetunió három egész blokkot akar átvenni. Hamarosan rendezik a románok, dánok és a Német Demokratikus Köztársaság termékét is. Tapasztalataink alapján nem túlzás azt mondani, hogy Auschwitz antifasiszták nemzetközi zarándokhelye lesz.

³³ A lengyel partizánszövetség rövidített neve.

Smolen igazgatónak bennünket illetően nagyon életrevaló javaslata van: nyomtassunk ki egy ismertetést (katalógust) rövid, de megfelelő politikai tartalommal, lengyel, orosz, német, francia és angol nyelven. Ha szép kiállítású és többoldalas, úgy pénzért lehetne árusítani a látogatóknak. Ezt a javaslatot két okból látjuk hasznosnak: 1. Nagy lehetőséget nyújt arra, hogy bemutassuk a nyugati országok látogatóinak a magyarországi fasizmus történetét és felszabadult országunk mai életét. Miután a fasizmus elleni harc elválaszthatatlan a békeharctól, helyes lenne ezt a lehetőséget megragadnunk. 2. Ha a katalógus árusítását átengedjük a lengyel kultuszminisztériumnak, illetve az auschwitzi múzeumnak az 1960. évre, úgy a ránk eső 25.000 zlotyit ebből könnyen kifizethetjük. A környéken már így is nagy az érdeklődés a magyar terem iránt.

Smolen igazgató ezen kívül szükségesnek tartja és kéri, hogy a magyar múzeum megnyitása előtt pár nappal a múzeumi idegenvezetőkkel beszéljük meg az anyagunk tablók szerinti témáját, mert nem közömbös, hogy jól legyenek informálva mindenről és a látogatók esetleges kérdéseit helyesen tudják megválaszolni. Ezt ottlétünkön nem tudtuk elintézni, mert az idegenvezetők, egy kivételével, szabadságon voltak.

A következő dolgokról szeretnék még beszámolni: a múzeumban hatalmas mennyiségű dokumentációs anyag vár feldolgozásra, melyben valószínűleg sok magyar vonatkozású is van. a múzeum igazgatója szerint minden nemzetnek kötelessége és jól felfogott érdeke saját erejéből kikeresni ebből a rávonatkozó anyagokat. Hogy ezt nekünk megkönnyítse, javasolja egy hónapi időtartamra két-három olyan személy kiküldetését Auschwitzba, akik archivumi, vagy történeti kutatómunkában jártasak és bírják a német nyelvet, mivel az összes dokumentációs német nyelvű. a múzeum adna melléjük segítségül egy tisztviselőt, lakást és ellátást olcsón biztosítanak részükre. A múzeumnak birtokában van egy film, melyet a szovjet elvtársak csináltak 1945. január 27-én Auschwitz felszabadításakor. a filmet láttuk, nagyon szép, hiteles, kitűnően összeállított. Másolata megkapható a lengyel kultuszminisztériumtól és ez kb. 500 zlotyiba kerülne.

A pénzbeli elszámolásra nézve annyit, hogy az itthon kapott 500 zlotyin kívül kaptunk a varsói nagykövetség közvetítésével még 1000 zlotyit. Ebből kiadásaink után maradt 600 zlotyi, amit a nyugta ellenében a múzeum igazgatójánál hagyunk, későbbi kiadások fedezésére, valamint 2 elhasználhatatlan filmtekercset. Költségeinkről a nyugtát át fogjuk adni Sós elvtársnak.

A múzeumban hagyunk több könyvet és dokumentációt, melyet a napokban útnak induló vitrinekben fogunk elhelyezni.

Baschné Annamária sk.

Székelly Károly sk.

Budapest, 1960. január 5. ”

Már 1961 tavaszán felmerült a tárlat további dokumentumokkal, valamint reklámcélú szóróanyagokkal való kibővítése.³⁴ A következő évek során azonban mindez anyagi okok hiányában mégsem realizálódott.

A korabeli forrásokban a kiállítás bővítése mellett a magyar emlékmű felállítása került az érdeklődés homlokterébe. Gáti Ödön főtitkár 1961. márciusi jelenésében arról számolt be az országos bizottságnak, hogy az auschwitzi nemzetközi szoborkompozíció munkálatai hamarosan megkezdődnek: „társadalmi gyűjtést indítottunk meg, elsősorban azok között, akik

³⁴ Mindezek költségét Gáti Ödön főtitkár 70 000 forintnak ítélte. PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség. 1. csomag, 4. OB-anyagok 1961. 1961. február 13-ai elnökségi ülés

az IG Farbentől kártérítést kaptak. A gyűjtés eredményeképpen 65 000 Gt-ot helyeztünk el az OTP V. ker. fiókjánál.”³⁵

A magyar kiállítás megreformálására, esetleges kibővítésére végül a tábor felszabadításának huszadik évfordulója szolgáltatott apropót. Ugyancsak reflektorfénybe állította témát a frankfurti Auschwitz-per, amelynek politikai hasznából szeretett volna előnyt kovácsolni a Szövetség. Betlen Oszkár szerint azonban utóbbival az volt a baj, hogy a per „*túl sokáig tart, szétfolyik, veszít ezzel politikai tartalmából, előtérbe a részletek, az egyes vádlottak bűnei kerültek.*” Ezt Betlen, a vezetői ülés több, kommunista tagjával való egyetértésben írta így le, vélelmezvén, hogy a szocialista államokban mindenhol elsősorban politikai aktusnak tartják az efféle eseményeket, rendezvényeket. Kijelentette azt is, hogy „*Az Auschwitz Múzeum igazgatója beszámolt arról, hogy osztrák, belga, francia és zsidó [sic!] kiállítás részlegek készültek, meglehetősen anyagi nehézségekkel. Mérlegelik, legyen-e külön lengyel részeg is.*” Bejelentette, hogy a már létesített magyar kiállítási egységet a magyar szervek most jelentősen átalakítják, új helyiségben, új formában.³⁶ Egy lehetséges új tárlat konkrét nyomai 1963-ra datálódhatnak. Nem ismert, mikor bízta meg az MSZMP KB illetékes osztálya a Legújabbkori Történeti Múzeumot egy auschwitzi kiállítás létrehozásával, mindenesetre tény, hogy már ebben az évben megindult a tárgy- és dokumentáció felgyűjtése elsősorban magyarországi közgyűjteményekből válogatva, de a mauthauseni és oswiecimi múzeumok idevágó emlékeit is felhasználva.³⁷ A tárlattal kapcsolatban – érthetetlen módon – meglehetősen csekélyszámú dokumentum maradt fent. Ezekben legtöbbször Horn Emil történész-muzeológus nevéhez kötik a munkát, noha annak főrendezője valójában Csató Tamás volt, Horn „csupán” összefogta a munkálatokat.

A hosszas előkészítői, alkotói folyamatról sincsenek forrásaink, annyi bizonyos, hogy végül 1965. április elsején nyílt meg a volt koncentrációs tábor területén lévő egykori 15. számú barakkban az újabb, nemes egyszerűséggel „Auschwitzi magyar emlékkiállítás” névre keresztelt tárlat. A szovjet, a jugoszláv, a csehszlovák és a német tárlatok után ezzel ötre emelkedett a táborban létesített nemzeti kiállítások száma.

Az alkotói csapat a Nemzetközi Auschwitz Bizottságot feltehetően nem vonta be a munkálatokba, mert a testület már 1965. áprilisi ülésén felvetette, hogy az auschwitzi magyar kiállítást célszerű lesz majd kibővíteni. Betlen Oszkár beszámolójából kiderült, hogy a lengyel igazgató, Kazimierz Smolen közlése szerint, „*a már létesített magyar kiállítási részleget a magyar szervek most jelentősen átalakítják, új helyiségben, új formában.*”³⁸ Gábor István főtítkárság jelentése szerint: „*Rész vettünk az Auschwitzban létesítendő magyar múzeum forgatókönyvének bírálatában és több oldalú segítséget nyújtottunk a kiállítás készítőinek.*”³⁹

A múzeum a volt tábor 15. számú épületének/barakkjának első emeletén létesült tárlat magán viselte az osztályharcos, antifasiszta szemléletmódot. A tématervből, és a részletes tematikai jegyzékből világosan látszik, hogy az valójában nem a holokausztról szólt, hanem a „Horthy-fasizmus” antifasiszta bűneiről, kivált a kommunisták elleni küzdelméről. Az ellenforradalmi időszak egészét felölelő magyar tárlat hangsúlyai, hívószavai ennek megfelelően a Tanácsköztársaság utáni „népnyomor”, társadalmi kizsákmányolás, „fasiszta politika” voltak. Horn Emil későbbi feljegyzései szerint az erős ideologikus tartalom szándékos volt,

³⁵ PIL 299. f. 2. csop. Magyar Partizánszövetség. 1. csomag, 4. OB-anyagok 1961. Gáti Ödön jelentése az OB-nek, 1961. március 22.

³⁶ PIL 299. f. 2. csop. 2. csom. 12. Éves OB-anyag–1965. Jelentése a Nemzetközi Auschwitz Bizottság (IAK) vezetőségi üléséről, Prága, 1965. január 15–17. 1965. január 15–17-ei elnökségi ülés jegyzőkönyve. Készített: Betlen Oszkár, 1964. január 21.

³⁷ AZ Oswiecimben rendezendő magyar kiállítás előmunkálatai.. MNM KA TA I. 240–1975.

³⁸ PIL 299. f. , 2. öe., 1965. év. Jelentés Dachau felszabadítási ünnepségéről.

³⁹ Jelentés az 1964-ben végzett munkáról. Készítette: Gábor István főtítkárság, 1965. január 22.

PIL 299. f. 2. csop. 2. csom. 12. Éves OB-anyag 1965.

amennyiben „*mondanivalóját illetően a rendező múzeum abból indult ki, hogy a magyarországi zsidóüldözést a magyar történelembe ágyazva mutassa be, bebizonyítva, hogy a Horthy-rendszer népellenes politikája törvényszerűen vezetett a fasiszta hatalmakkal való szövetkezéshez és ezzel együtt majdnem félmillió zsidó származású magyar állampolgár deportálásához.*”⁴⁰ Igazságtalanok lennénk azonban, ha nem vennénk észre, hogy a holokauszt kutatás ebben az időben (Karsai Elek történész jóvoltából) éppencsak megindult Magyarországon, tudományos eredményekre nemigen lehetett volna támaszkodni.

A megmaradt forgatókönyv alapján⁴¹ látszik, hogy tablókön, illetve „lapozókban” szereplő korabeli dokumentumok és fotók másolataiból, eredeti plakátok bemutatásából, valamint vitrinekben elhelyezett tárgyakból (többségében későbbi művészeti alkotásokból), filmvetítésekből és az egészhez készített propagandisztikus feliratokból állt. Egyes muzeológiai megoldás volt téglalap alakú teremválasztás, amelynek belső oldalai mentén haladt körbejárható kiállítótér. A csupán plafonlámpákkal megvilágított, sötét térben az útvonalnak mindekét oldalán helyeztek el installációs és látványelemeket. A teret A-E jelzésű, tematikus falrészekre osztottak fel az alkotók. Mindez összesen 96 tematikus egységet jelentett, hozzájuk kapcsolódóan egy-egy (fotóreprodukciókat, és leírást rejtő) táblóval, amelyek a fenti eseményeket beszélték el fotók-iratok-térképek révén. Mellettük pedig mintegy kéttucatnyi, tárgyakat rejtő vitrint is felhasználtak a rendezők. Végül beraktak a vitrinekkel megegyező mennyiségű lapozót is, amelyekben rajzsorozatok, leveleket tudott a látogató olvasni-nézni. A sötét tónusú összhatást a háttérben elhelyezett jókora fotóreprodukciók tették teljessé. A kiállítás bejáratánál stilizált örökmécses volt látható a terem mértani középpontjában, talapzatának felirata: „*400 000 auschwitzi magyar áldozat*”. Az örökmécsestől jobbra és balra kovácsoltvas rács fokozta a komor hangulatot. A terem hossz tengelyében - a forgalmat terelendő - 14, dobogón elhelyezett fém domborítás volt látható, „*amely tematikailag alkalmazkodik a falakon átellenben elhelyezett anyagokhoz.*”

A vészkorszak tárgyalása csupán a 45. tematikai egységnél indult meg, kronologikus sorrendben. A szakszerű, kimerítő taglalás, továbbá a kiváló tárgyi anyagok dacára elmondható, hogy a partizánmozgalom és a kommunista ellenállás bemutatásait is szembeszökőre sikeredett. A látogatók ugyanakkor először találkozhattak az Auschwitz-album emblematikus fotográfiáival, csakúgy, mint a Kamenyec-Podolszkij-i deportálás, vagy a bori munkaszolgálat, az Auschwitzon kívüli német lágerekbe hurcolt magyarok és egyéb kérdések témakörével. A végső képsorok a népbírósi perekig és a Markó utcai kivégzésekig jutottak el. A kiállítás lezárása szimbolikusnak tekintető: a romos Budapestet mutatta, felirata: „*A 25 éves ellenforradalmi rendszer, a fasiszmus öröksége...*” Vagyis: az egyes üldözött csoportok között nem tett különbséget, jobbra a zsidó szót kerülni igyekezett. A tárlatra egyébként is jellemző nemzeti áldozat-szerep pedig a Horthy- és Szálasi-rezsimek összemosisában, és a háború utáni kommunista rendszerbeni ellentételezésében egyaránt megmutatkozott. Csató és Horn kiállítása tehát tükrözte a mainstream történetírás akkori állapotát (sőt, új kutatásokat beépítve tulajdonképpen felülmúlta azt), és a politikai elvárásokat egyaránt. Elsősorban az installáció szuggesztív volta miatt igazat kell adnunk Horn Emil szavainak: „*A megrendítően szép kiállítás méltó módon sorakozik fel a többi nemzeti kiállítások mellé és mély nyomokat hagy a látogatókban.*”⁴² Történeti szempontból ugyanakkor Holtzer Loránd későbbi értékelését tartjuk reálisnak: „*A kiállítás alkotói nem vették észre, hogy nem az Auschwitzban rendezett kiállítás feladata bemutatni a Horthy rendszer létrejöttének körülményeit. Auschwitz pedig sem a kommunisták üldözéseként, sem*

⁴⁰ Az auschwitzi magyar emlékkiállítás. Horn Emlil gépelt feljegyzése. Kelt. nélkül. MNM KA TA I. 240–1975.

⁴¹ Az Oswiecimben rendezendő magyar emlékkiállítás forgatókönyve. MNM KA TA I. 240–1975.

⁴² Az auschwitzi magyar emlékkiállítás. Horn Emlil gépelt feljegyzése. Kelt. nélkül. MNM KA TA I. 240–1975.

*az antifasizmus, vagy az illegális munkásmozgalmak hősi harcának megjelenítésére nem alkalmas.*⁴³

Az 1965-ös kiállítás sikerességét megbecsülni – statisztikai adatok hiányában – ma már lehetetlen. Az 1960-ban megnyílt első kiállításához mérhető erős osztályharcos-marxista felfogásnak az egyre puhábbá váló diktatúrában korlátozott volta, valamint a történeti érdeklődés kiszélesedése, végül pedig a tárlat természetes amortizációja bő évtizeddel később indokoltá tette a korszerűsítést, vagy új tárlattal történő leváltását. Az 1970-es évek elejétől kezdik el „auschwitz magyar pavilonnak” nevezni a 15. barakk kiállítóterét. Egy 1978-ben írt keltezetlen feljegyzés szerint *„a kiállítás az eltelt 13 év alatt elhasználódott, szükségessé vált teljes felújítása. Hasonló felújítás a nemzeti pavillonok többségében megtörtént. [...] A felújítás tulajdonképpen teljesen új kiállítás megrendezését jelenti, mert tapasztalataink szerint a kiállítás koncepcionális átalakítása is szükségessé vált.*”⁴⁴

Egy új kiállítás terve 1978 őszén merült fel először a Legújabbkori Történeti Múzeum jogutódjának, a Munkásmozgalmi Múzeum vezetőségének részéről, majd megbízták Horn Emilt és Jalsovszky Katalin *történész-muzeológust a tématerv elkészítésével*. Az elkészült szöveget 1978 decemberében a történész, muzeológus szakma, valamint az MZSMP Központi Bizottságának illetékesei elé tárták. A vitaanyagból úgy tetszik, hogy a szakmaiság ezúttal jócskán az ideológiai elvárások fölé kerekedett, ezért Vass Henrik, Verő Gábor és mások alapos bírálatban részesítették a dokumentumot.⁴⁵ A szerzők mindezt figyelembe véve készítették el a végleges forgatókönyvet, amelyet 1979. május 9-én ugyancsak szakmai-politikai grémium elé vittek. A tanácskozás legnagyobb vitája a Horthy-kor értelmezéséből, illetve a munkásmozgalom mértékének megjelenítéséből adódott, végül azonban ezek rovására a zsidókérdés és a holokauszt taglalásának dominanciájára voksolt a többség. Ezzel bizonyos mértékig vereséget szenvedett a korábbi pártos, Vass Henrik vezette eszmei irányvonal.⁴⁶ A korábbi kiállítás helyszínén, az emeleti részen 1979 novemberében nyílt meg a *„Holocaust Magyarországon. Az 1945-ig elpusztított zsidók emlékére”* című tárlat. Az 1965-ös kiállítással szemben immár, a korban lassan megjelenő memoárokrá, feldolgozásokra, elsősorban pedig a holokausztról szóló irodalmi művek szövetére alapozó tudás alapvető újításnak számított.

2. kép

3. kép

A kiállítás forgatókönyve fennmaradt, ebből pedig részletes ismereteket nyerhetünk.⁴⁷ A tervező, Piros Tibor impozáns, egységes vizuális élményt nyújtó, információgazdag tárlatot valósított meg (a kivitelezési munkákat a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum és a Múzeumi Igazgatóság közösen végezték).

Az épület előcsarnokában egy óriási fogadófal fogadta a publikumot, mellette a kiállítás címe után a közismert Ember Mária-idézet kapott helyet, amely egyértelműen a magyar történelem

⁴³ HOLTZER Loránt 2004.

⁴⁴ MNM KA TA 1649–1980.

⁴⁵ Jegyzőkönyv a kiállítás tématervének vitájáról, 1978. december 18. MNM KA TA 1649-1980.

⁴⁶ Az ülés résztvevői: Bakó Ágnes (MSZMP KB Párttörténeti intézete), Dávid Lajos (Győr-Sopron Megyei Múzeumok igazgatósága), Esti Béla (Magyar Munkásmozgalmi Múzeum), Gergely Ernő (Magyar Munkásmozgalmi Múzeum), Glatz Ferenc (MTA Történettudományi Intézete), Horváth Miklós (Budapesti Történeti Múzeum), Rátki András (MSZMP KB Kulturális és Közoktatási Osztálya), Tamás István (Magyar Nemzeti Múzeum), Tarjányi Sándor (Magyar Munkásmozgalmi Múzeum), Verő Gábor (Kulturális Minisztérium), voltak, a kiállítás rendezésében résztvevő intézmények részéről: Román Mária (Kulturális Minisztérium), Szőnyi András (Partizánszövetség), Tamás István (Kulturális Kapcsolatok intézete), Turi Péter (Központi Múzeumi Igazgatóság), Hámori László (Központi Múzeumi Igazgatóság), Csajági Dezső (Központi Múzeumi igazgatóság) és Emeryka Iwaszko (Auschwitzi Állami Múzeum) voltak jelen.

⁴⁷ Ez a forgatókönyv sem tartalmazza ugyanakkor a felhasznált források őrzőhelyét és leltári számát!

részeként jelölte meg a holokauszot, a korábbiaktól eltérően pedig kielégítőbben különválasztotta az áldozati csoportokat, többnyire nem kerülve meg a „zsidó(ság)” kifejezést, mint az üldöztetés egyértelmű céltábláját. A bejáratot ötletes megvilágítással látták el: „*A világítótestek és a vászon között a kiállításról eltávozó nézők haladnak el, ezáltal állandóan mozgó árnyak vetülnek hátulról a vászonra.*” E vászontól jobbra volt található a bejárat, balra pedig látogatók távozhattak. A bejárat mellett egy „siratófal”-at csináltak, több ezer áldozati nevet tüntetve fel. Itt nem volt szó az emlékezet ébren tartásáról, egyszerűen csak arról, hogy az áldozati nevek nyomasztó monumentalitásának hatása alá került a látogató. A nevek maguk tesznek tanúságot, anélkül, hogy történetet mondanának el. (Vagyis e kiállítás történeti, egyszersmind kegyeleti jelleget is hordozott).⁴⁸

A téglalap alakú kiállítótér falán, mintegy szabálytalan fonalként végigvonult egy fényképekből, dokumentumokból stilizált, 53 méter hosszú dioráma-fal. Előtte helyezték el a különféle vitrinekbe rejtett tárgyakat, forrásokat.

4. kép

A kiállítótérbe belépve elsőként az európai zsidóságban bekövetkezett pusztításról szóló leírás, számadatok, fotók és különféle országokból való tárgyi emlékek fogadták a látogatókat. Ezt követően a politikai antiszemitizmus dualizmuskori megjelenésétől fogva kronologikus sorrendben haladva a kirekesztés, jogfosztás, kifosztás, gyilkosságok és a gettók, táborok felszabadulásáig juthatott el a közönség, sőt, zárásként pozitív példákkal, ismert embermentők bemutatásával találkozhatott. A precíz, adatolt feliratok és tárgyleírások gazdag tárgybemutatóval párosultak, de rendkívül sok tárgyrekonstrukcióra, diorámák felállítására stb. is sor került. A szemléletmódot tekintve a kornak megfelelő még inkább hatalom-centrikus megközelítés jellemezte mindezt: azaz a hétköznapiakból, a vészkorszak személyes lenyomatairól, családtörténetekről csak elvétve találkozhattak a látogatók, jobbra akkor is egy-egy kommunista fogoly története bemutatása során, az „antifasiszta összefüggések” jegyében. Mai szemmel szinte megdöbbentő, hogy e kiállítás készítésekor a múzeum nem végzett szisztematikus adatgyűjtést, interjúzást, holott a túlélők nemzedéke nem volt még idős és ma már páratlan kincseket lehetett volna a múzeumnak megszereznie. Ennek dacára rendkívül újszerű tárlat született, melyben voltak meglepően új megoldások is. Például egy Radnóti abdai kivégzését stilizáló műfűvel borított gödör, körötte 4 felöltöztetett bábú, honvédeket és „muszosokat” ábrázolva. A gödör körül nagy méretű fotónagyítások, illetve vitrinben néhány eredeti tárgy (csajka, töltény, karszalag, zsoldkönyv). Figyelemre méltó, hogy az alkotók kis portrékat is bemutattak ismert „muszos” áldozatokról, illetve honvédtisztekről (Reviczky Imre, Almásy Tibor, Nagy Vilmos) egyaránt. Még relikvia is kikerült: így például Bajcsy-Zsilinszky pénzérméje, amelyet március 19-én a Gestapo nála talált az elfogása után. Másutt beszerezték a sárga csillagos házaknál egy budapesti kórház kapuját és azt csillaggal megjelölve állították ki. A tárlat egyik leglátványosabb tárgya ~~azonban~~ egy marhavagon volt, amelyben 1944 nyarán a vidéki zsidóságot Auschwitz-Birkenaubá deportálta a magyar állam.⁴⁹ A tárlatot Horn Emil tollából született, Varga Győző által kivitelezett kétnyelvű (lengyel-német) vezető tette teljessé.⁵⁰

A tárlat tematikája

Bevezetés, siratófal

Az európai zsidóság sorsa

A kezdet

⁴⁸ Ez a megoldás formabontó újításnak számított, később az izraeli holokausz-kiállításokon vált ismertté. BERNARD-DONALS, Michael, GLEJZER, Richard 2001. 7. p.

⁴⁹ MNM KA TA. (adattári szám nélkül) Az 1979-es auschwitzi magyar kiállítás forgatókönyve.

⁵⁰ Az auschwitzi magyar kiállítás megnyitóján Roboz László által készített felvételek, Lengyelország, 1980. MNM KA TA 1851–1980.

- Zsidótörvények
- Út a magyar holokauszthoz
 - Kamenyec-Podolszkij
 - Délvidék (Újvidék)
- Munkaszolgálatosok
- A német megszállás
- Kiközösítés (diszkrimináció)
 - Sárga csillag
 - Zsidóellenes rendeletek
- Elkülönítés (izoláció)
 - Budapesti zsidók összeköltöztetése
 - Vidéki gettók
 - Feljelentők
 - Könyvzúzda
 - Bombázás
 - Egyházak
- Vonaton a halálba
 - Zsidólakás
 - Zsidók kirablása
 - „Alispáni” hivatali iroda
 - Vagon-deportálás
 - Baky-„puccs”
- Megsemmisítés (extermináció)
- A nyilas rémuralom
 - A budapesti gettó
- Aki egy életet megment
- Összegzés

5. kép

A „Holocaust Magyarországon” egyértelmű hazai és nemzetközi sikernek könyvelhető el. A hazai muzeológus szakma körében ma is megbecsülésnek örvendő tárlatról sokat elárul, hogy szinte azonnal felmerült hazai vándorkiállítás formájába történő, ugyanakkor a történeti-muzeológiai megoldásait megtartó átültetése. A *„Mementó-1944. Kiállítás a deportálásokról és a fasizmus 600 ezer magyarországi áldozatának emlékére.”* című, néhány vitrinből, 75 tablóból álló, 150 négyzetméter alapterületre tervezett tárlatot ugyancsak Horn Emil és Jalsovszky Katalin, illetve a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum szakértői stábjá, valamint a Központi Múzeumi Igazgatóság kivitelezői csapata jegyezte, a Magyar Partizánszövetség és a Nácizmus Üldözöttei Bizottsága szakmai-ideológia ellenőrzése alatt.⁵¹ A tárlatot elsőként az anyamúzeumban tárták a publikum elé, ahol 1980. július 4-augusztus 24. között volt látogatható és 13.641 ember látta; a következő évben tucatnyi nagyvárosban nagy érdeklődés közepette került felállításra.⁵² Ahogyan Esti Béla, a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum igazgatója megnyitóbeszédében fogalmazott, az időszaki kiállítás „az auschwitzi magyar állandó kiállítás kicsinyített mása. Létrehozásával az volt a célunk, hogy azoknak is lehetőséget nyújtsunk az Auschwitzban kiállított dokumentumok megismerésére, akiknek

⁵¹ MNM KA TA 1880–1980. a MMM által, ismeretlen személy által írt összefoglaló a Mementó 1944 c. kiállításáról, 1980. július. és Szikossy Ferenc keltezetlen feljegyzése az 1980-as vándorkiállításról. MNM KA TA 1649-1980

⁵² MNM KA TA 1880–1980. Keltezetlen gépelt összefoglaló a Mementó 1944 c.. vándorkiállításáról; MNM KA TA 1880–1980. A Mementó 1944 c. kiállítás vezetőjének tervezete.

nincs módjuk arra, hogy oda elutazzanak.”⁵³A kiállítás sikeressége hosszú élettartamán is tetten érhető: 2004-ig, azaz negyedszázadon keresztül állt fent.⁵⁴ Jalsovszky Katalin, a tárgyalt két kiállítás egyik kurátora szerint ugyan már 1999-ben kísérletet tettek a lecserélésre, de ez végül nem valósult meg. (Az Ihász István által jegyzett forgatókönyv alapján készítendő tárlatot – amelynek fotógyűjtésében Jalsovszky is közreműködött – elsősorban szakmai okokból a fenntartó minisztérium nem engedélyezte elkészíteni).⁵⁵

Összességében elmondhatjuk, hogy a Kádár-korszakban megindult holokausztkutatás, és ennek nyomán (is) lassan felszabaduló holokauszt emlékezet hű követői voltak az auschwitz-i magyar kiállítások, melyek nemzetközi értékelésére ezúttal nem vállalkozhattunk. Míg az első (1960) a pártállam fő holokausztemlékezetbeli letéteményese, a NÜB által indult útjára, így magán viselte a kora kádárizmusnak a fasiszta-antifasiszta dichotómiájára épülő jegyeit, ráadásul egy olyan korban, amikor a magyar holokausztra vonatkozó történeti feltárás alapvetően hiányzott. Ennélfogva az egyszerű eszközzel operáló, nem múzeumi szakemberek által készített munka csupán egy fontos, ám kezdeti lépésnek tekinthető. A professzionális módon, múzeumi szakemberek által jegyzett, jóval nagyobb szabású második (1965) tárlat jócskán túllépett az előzőn: eredeti tárgyak felhasználásával megvalósult, professzionális módon épített kiállítás nagyobb történeti igényességgel készült, ám lényegileg nem lépett túl az első kiállításnak a kommunista üdvtörténetén, és a zsidóságnak, mint fő áldozati csoportnak valóság-hű beemelése továbbra is tabunak számított. Az 1970-es évek szabadabb légkörében, valamint a lassan kibontakozó történeti kutatások előre haladtával, az 1965-ös kiállítás amortizációja miatt, valamint az irodalmi művek által egyre inkább ismertté váló vészkorszak megismerése talaján sürgetővé vált egy újabb kiállítás létrehozása. Az előzőhöz hasonlóan Horn Emil, illetve Jalsovszky Katalin nevéhez fűződő, a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum által, a pártszervek révén csak érintőlegesen befolyásolt, 1979-ben tető alá hozott nagyszabású, nemzetközileg jegyzett kiállítás jóval hitelesebb képet adott a holokauszthoz vezető útról, illetve a genocídiumról. E megállapítás még akkor is igaz, hogy a Kádár-rezsim utolsó etapjának meglévő ideológiai kötöttségeit (pl. a két világháború közötti időszak társadalmi visszasságainak túlhangsúlyozása) magán viselte. E tárlat nemcsak túlélte a rendszerváltozást, de sokáig utána is fennállt.

IRODALOM

ALBA, Avril 2015. The Holocaust Memorial Museum. Sacred Secular Space. London
BERNARD-DONALS, Michael, GLEJZER 2001. Between Witness and Testimony. The Holocaust and the Limits of Representation. New York.
GYÁNI Gábor 2008. Helyünk a holokauszt történetírásában. In: Kommentár, 2008/3. 13–23. pp.
BOHUS, Kata 2013. Jews, Israelites, Zionists. The Hungarian State's Policies on Jewish Issues in a Comparative Perspective (1956–1968). PhD-Dissertation, CEU, Budapest.
file:///C:/Users/Andr%C3%A1s/Downloads/bohus_kata.pdf

⁵³ MNM KA TA 1880–1980. Esti Béla, a MMM főigazgatójának beszéde a Memento-1944 című kiállítás megnyitóján, 1980. augusztus 8.

⁵⁴ Ekkor Kádár Gábor és Vági Zoltán történészek által írt forgatókönyv alapján, Rajk László tervezte kiállítás Magyar Nemzeti Múzeum digitális eszközöket is felhasználó kiállítása nyílt meg, amely ma is látogatható.

⁵⁵ Jalsovszky Katalin szóbeli közlése (2017. január 18.), illetve: MNM KA TA (adattári szám nélkül) Az 1999-ben elkészült és meg nem valósult auschwitz-i magyar kiállítás forgatókönyv-tervezete.

- GYŐRI SZABÓ Róbert 2009. A kommunizmus és a zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. Budapest.
- HAREL, Dorit 2010. Facts and Feelings. Dilemmas in designing the Yad Vashem Holocaust History Museum. Jerusalem.
- HOLTZER Loránt 2004. Az auschwitzi magyar pavilon kiállításai–1965, 1980. <http://www.szombat.org/archivum/az-auschwitzi-magyar-pavilon-kiallitasai-%E2%80%93-1965-1980-1352774067>
- HUHÁK Heléna 2015. A magyarországi munkaszolgálat múzeumi forrásai és kiállítási reprezentációjuk, In: Történeti Muzeológiai Szemle. 125–138. pp.
- HUHÁK Heléna-SZÉCSÉNYI András 2014. Táborok tükrében. A Székely-család levelei a munkaszolgálat és deportálás idejéből. Budapest.
- LEVY, Daniel-SZNAIDER, Nathan 2014. Határtalan emlékezés. A holokausz és a kozmopolita emlékezet kialakulása. In: Transznacionális politika és a holokausz emlékeztörténete. Szerk. Szász Anna Lujza és Zombory Máté. Budapest. 148–166. pp.
- LÉNÁRT András 2014. Perek. A holokausz tematizálásának példái a hatvanas évek magyarországi nyilvánosságában. In: A forradalom ígérete? Történelmi és nyelvi események kereszteződése. Szerk. Bónus Tibor–Lőrincz Csongor–Szirák Péter. Budapest. 511–537. pp.
- National Geographic 2004. Új magyar állandó kiállítás Auschwitzban. In: National Geographic, 2004. 02. 18. http://www.ng.hu/Civilizacio/2004/02/Uj_magyar_allando_kiallitas_Auschwitzban
- STANDEISKY Éva 2005. Bomlás. A hatalom és a kulturális elit a hatvanas években. In: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. Budapest. 271–320. pp.
- SZÉCSÉNYI András 2017. Holokausz-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek tudományos és közéleti diskurzusának emlékeztetpolitikai vetületei. In: Tanulmányok a holokauszról VIII. Szerk. Randolph L. Braham. Budapest. 291–329. pp.
- SZITA Szabolcs 2016. Gyógyíthatatlan sebek. Magyarok az auschwitz-birkenai lágérbirodalomban. Bp.
- TORONYI Zsuzsanna 2014. A holokausz örökségét kiállítani is nehéz. A soára történő emlékezés problémái és lehetőségei a hazai muzeológiában. In: MúzeumCafé 2014/2.
- UNGVÁRY Krisztián 2014. „Kárpótlás és kifosztás között: Németország kárpótlási kifizetései a Kádár-rendszerben.” In: Ungváry Krisztián: Tettesek vagy áldozatok? Feltáratlan fejezetek a XX. század történelméből. Budapest, 2014. 208–219. pp.
- VARGA Balázs 2004. Párbeszéd kora. Történelmi reflexió a hatvanas évek magyar filmjeiben. In: „Hatvanas évek” Magyarországon. Szerk. Rainer M. János. Budapest. 428–431. pp.
- VARGA Balázs 2015. Zsidó sorsok magyar filmen. In: Minarik, Sonnenstein és a többiek. Szerk. Surányi Vera. Budapest. 24–35. pp.

Rövidítések

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNM KA TA = Magyar Nemzeti Múzeum Központi Adattár, Történeti Adattár

PIL = Politikatörténeti Intézet Levéltára

1. kép - A kiállítás belső tere, 1960. (Holokauszt Emlékközpont 2011.297.1)

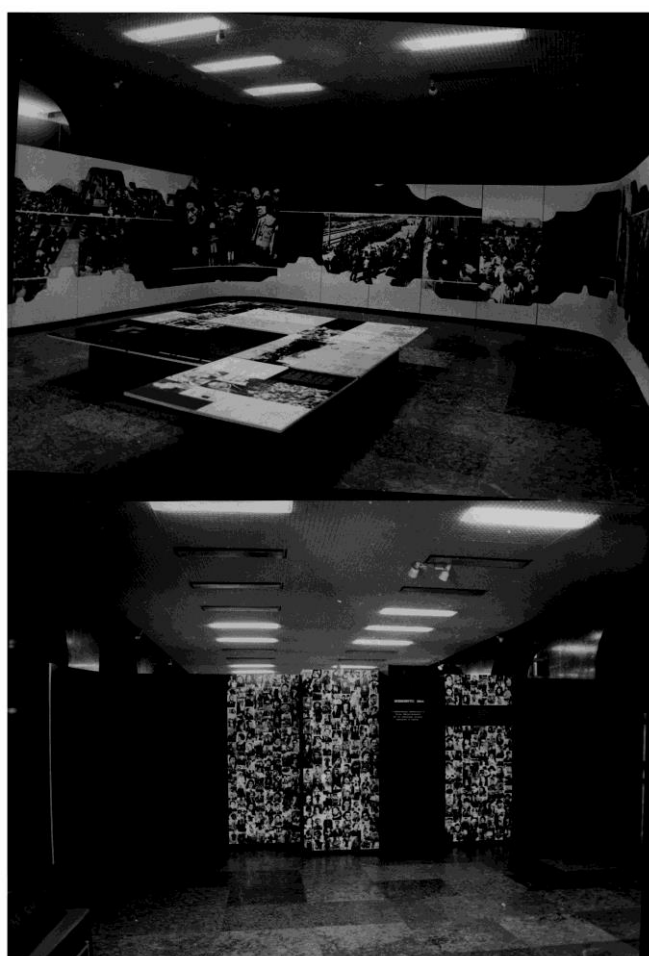
2. kép - A kiállítás dioráma-oldalfala, 1979. (MNM KA TA 1630-1980)

3. kép - Megnyitóünnepség, 1979. MNM KA TA 1630-1980)

4. kép - A kiállítás belső tere, 1979. MNM KA TA 1630-1980

5. kép - Részlet a „Mementó-1944” című időszaki tárlatból, 1980. (MNM KA TA 1630-1980)